

MUHEL GÁBOR

József Attila Szabad-ötletek jegyzékének szubverzív jelképrendszeréről

„Kicsoda vagy tehát? / Az erő része, mely
örökkön rosszra tör, s örökké jót művel.”

(Goethe: Faust)

József Attila sokat vitatott és különösen problematikus szövegét hermeneutikai és recepcióelméleti szempontból többféle interpretáció próbálja magyarázni. A pszichoanalitikus olvasat mellett vannak, akik szürrealista szabadversként (újabbán posztmodern szövegként) értelmezik, míg mások a költő önterápiás szándékát hangsúlyozzák. Bori Imre szintén szürrealista alkotásnak tartja, míg Sárközy Péter egyenesen „döbbenetes erejű szabadversnek” nevezi.¹ Kétségkívül a megírás célja nem csupán egyszerű autoterápia, melynek segítségével szabad asszociációit lejegyezve próbált könnyíteni állapotán (GYERTYÁN ERVIN: „Tisztán meglátni csúcscsainkat...” Bp. 1985. 241.), nem is kizárólag a múlttal való leszámolás kényszere (BÓKAY ANTAL–JÁDI FERENC–STARK ANDRÁS: „Köztetek lettem én bolond...” Magvető. Bp. 97.) vagy indulatainak tárgyiasítása motiválhatta a szerzőt (NÉMETH ANDOR: A szélén behajtva. Bp. 1973. 501-502.), hanem „valószínűsíthetően inkább arról van szó, hogy a szublimációs tanból kiindulva egy újfajta poétika elképzelése, vágya alapján íródtak le – egy eddig még nem értelmezett rend szerint – a *Szabad-ötletek* nem is annyira szabad ötletei.”² Már Szőke György is megjegyezte, hogy „érdemes a *Szabad-ötletek*et és társait a költeményekkel egybevetnünk, hogy annak az egykönnyen meg nem ragadható mozzanatnak a nyomára bukkanjunk, amely által ez az önmagában is érdekesítő nyersanyag költészetté lényegül.”³ Stoll Béla kritikai szövegkiadásához írt jegyzetében Bevezetőjében újfent arra a megállapításra jut, hogy „a *Szabad-ötletek*hez József Attila költészetében szabadversei állnak a legközelebb.”⁴ E feltevést támasztja alá, hogy a költő két helyen is konkrétan utal arra, hogy szövege a verseihez hasonlatosak: „a ló meghal a madarak kirepülnek – stílusa / Kassák” (74,2-3) – írja, majd egy későbbi helyen még nyilvánvalóbban fogalmaz: „ilyen hangulata volt szabadverseimnek” (94,5). Bókay Antal egyik tanulmányában a Ferenczi-féle „nyelvezavar” fogalmából indul ki, melynek ontológiai érvényű, posztmodern nyelvfilozófiai értelmezésére vállalkozik.⁵ Agárdi

¹ BORI IMRE: *A szürrealizmus ideje*. Újvidék. 1970. valamint JÓZSEF ATTILA ÚTJAIN. *Tanulmányok*. (Szerk. Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit.) Bp. 1980. 224. .

² N. HORVÁTH BÉLA: *A Szabad-ötletek olvasatai*. = *Tiszatáj*, 2005/4. sz. 108.

³ SZŐKE GYÖRGY: *A szabad asszociációtól a költeményig*. = *Valóság*, 1990/4. sz. 52.

⁴ JÓZSEF ATTILA: *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. Atlantisz. Bp. 2000. 61. (Jegyzetelte, a *Bevezetést* és a jegyzeteket az egyes sorokhoz írta: Stoll Béla.) A továbbiakban a *Szabad-ötletek*ből vett idézeteket, szövegrészleteket (a sorok számozásával egyetemben) szintén ebből a kötetből kölcsönözzük, míg az egyéb versidézetek forrásaként – ha más jelzés nincsen – Stoll Béla kritikai kiadását (JÓZSEF ATTILA ÖSSZES VERSEI. I-II. KÖTET. Akadémiai. Bp. 1984.) használjuk.

⁵ BÓKAY ANTAL: *A pszichoanalitikus narratíva*. = *Irodalomismeret*, 1992/2-3. sz. 41-48.

Péter szintén úgy találja, hogy „a nyelv, az ihlet, a névvarázs, a szép szó aktoraként és tudósaként szinte felszabadult öntudattal lépi át a közmegegyezés határait, dönt meg tabukat, sőt egyfajta öngyógyító nyelvi szómágiaként, cselekvéspótlóbból cselekvést kreáló eszközként forgatja a szavakat.”⁶ Mindazonáltal „a költő által választott poétikai stratégia, beszédmód nem csupán sajátos lírai-formai megoldások halmaza, hanem egyben a szubjektum nyelvi természetű önteremtő konstrukciója is.”⁷ Amennyiben így van, akkor a szöveg összetett jelkép- és motívumkészlete mögött olyan szövegszervező erőt vagy elvet kell feltételeznünk, amely József Attila költészetbőlceletétől, nyelv- és művészetfilozófiájától, metafizikai-esztétikai gondolkodásától, világlátásától, valamint pszichológiai, etnolingvisztikai műveltségétől elválaszthatatlan.⁸

Stoll Béla részletes csoportosítást közöl a *Szabad-ötletek* főbb rétegeit illetően, továbbá számos felemlegetett hétköznapi esemény, helyszín, pillanatnyi lelki és fizikai állapot, életrajzi emlék, idézet, versparafrázis, szólás, közmondás, tulajdonnév, rigmus, mondóka, kiolvasó, csúfoló, népdal, népszerű dal és szállóige lehetséges forrását is feltárja. Külön tesz említést a költő analitikusához és az analízishez való viszonyáról.⁹ Lengyel András pedig meggyőzően bizonyította, hogy „azok az értékek, amelyeket József Attila bennünk támad, vagy viszájára fordítva megkérdőjelez, jóval szélesebb körűek, mint a szexualitás; felölelik a létezés egy sor alapproblémáját. Mik ezek az értékek? A férfi-nő viszony (mint a szexualitás, és mint a szerelem együtt), az anya-gyerek viszony, az emberek egymáshoz való viszonya, az emberi kapcsolatokat szabályozó emberi értékek (jó-rossz, erkölcsös-erkölcstelen, szeretet-gyűlölet, értékesség-értéktelenség stb.), az emberi teremtő aktivitás, a boldogság-boldogtalanság lehetősége stb. A szövegből számos ilyen szöveghely kigyújtható valamennyi értékre, illetve átértékelésre vonatkozóan. A helyzetet az komplikálja, hogy a *Szabad-ötletek*ben – a valósághoz való viszonya szerint – három szövegréteg keveredik és kombinálódik. Egy valóságütőköröző, egy valóságmegfordító és egy valóságra reflektáló réteg, s az első kettő szétválasztása nem mindig végezhető el pontosan.”¹⁰ Számunkra e valóságmegfordító réteg különösen nagy jelentőséggel bír, mivel ez az a dimenziója a textusnak, ahol az egzisztenciális paradoxonok zömét találjuk, valamint a költő dekonstruktív alkotói koncepcióját (mint destruktív konstrukciós szándékot) – a tagadás aktusával egyetemben – tetten érhetjük, valamint a szöveg szubverzív jelképvilágát interpretálni tudjuk.¹¹ Ehhez azonban sajátos kultúráközi és hagyo-

⁶ AGÁRDI PÉTER: *Tabudöntés – szoros és szabad olvasatban*. (József Attila *Szabad-ötletek* jegyzéke.) In: Uő: *Torlódó múlt*. József Attila és kortársai. T-Twins Kiadó. 1995. 35.

⁷ BÓKAY ANTAL: *Líra és modernitás – József Attila én-poétikája*. Gondolat. Bp. 2006. 9.

⁸ Erről bővebben lásd e munka szerzőjének *József Attila Szabad-ötletek jegyzékének mágikus-rituális természetsszemlélete* című szakdolgozatát. (= SZTE-BTK. Modern Magyar Irodalom Tanszék. Kézirat. 2007.)

⁹ JÓZSEF ATTILA: *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. i.m. 51-63.

¹⁰ LENGYEL ANDRÁS: *A „Szabad-ötletek jegyzékéről*. Kísérlet József Attila szövegének értelmezésére. = *Jelenkor*, 1991/6. sz. 554.

¹¹ Jelen dolgozatban a *destrukció* kifejezést olyan heideggeri értelemben vett poétikai magatartásforma megjelölésére használjuk, mely alapvetően az ontológia (valamint a morálfilozófia) szolgálatában áll és produktív módon feltételezi a *destrukció és konstrukció* szerves összetartozását. Ebből következik, hogy a *dekonstrukció* terminust sem kizárólag a derridai gondolkodás kontextusában alkalmazzuk, hanem arra a József Attila-i alkotói koncepcióra utalunk vele, ami Erősz és Thanatosz erőinek együttes működésében (pontosabban: a destruktív konstrukció köztes horizontjának manifestációjában)

mánytörténeti kontextusba helyezett interdiszciplináris elemző módszerre van szükségünk, ami egyfelől a József Attila-recepció nagy részét lehatároló biografikus megközelítésen alapul, másfelől a szöveget olyan önsűrtő, koncentrált szemantikai parabázisként értelmezi, amely a szexus anomáliáit, a deviancia és a szeretethiány problémakörét egy sokszorosán rétegzett, komplex és tág gondolkodástörténeti és személyes horizont mentén képes láttatni. Ez az eljárás azért is lehet célravezető, mert „a szókincs történeti dimenzióját vallató mítosz kutatás, etnográfia, történettudomány, kultúrtörténet, lélektan művelőinek jóvoltából az egy pillanat alatt felcsendülő és semmibe foszló hangcsoport közül tudnivalók óriási tömege halmozódhat föl.”¹² Ennek tükrében érdemes megemlíteni, hogy a freudizmus ismert véleménye szerint például a zárhangok a libidóra, a szexuális agresszivitásra utalnak, a likvidák pedig a puhaságra, s a freudi módon értelmezett hangszimbolikát József Attila közvetve vagy akár közvetlenül is használhatta szövege megírásakor, hiszen egyik kidolgozójától, Hollós Istvántól ismerhette.¹³ Hangsúlyosabbnak tűnik azonban a konvencionális értékrend (vagy értékprostitúció) visszásságainak felforgatására-leleplezésére tett kísérlet, ami annak a jellegzetes nyelvfelfogásnak a segítségével valósul meg, melynek gyökerei a költő gyerekkoráig nyúlnak vissza.¹⁴

A hagyományosan elfogadott társadalmi és egzisztenciális értékrend számos aspektusa kerül megtagadásra a szövegben. Megkérdőjeleződnek a legitim viselkedési minták: „*viszket a seggem megvakarom még pedig ott ahol / én akarom*” (10,8-9), „*hozzám ne legyen jó senki mert megölöm / leölöm / legyilkolom*” (31,10-32,1), a normálisnak tekintett heteroszexuális beállítottság: „*ma már nem félnék egy homoszexuális koitusztól*” (100,2), a női szerepek: „*ha nő lennék, kurva lennék*” (30,2), „*a nő bármikor kaphat férfit, / de a férfi nem kaphat bármikor nőt*” (126,7-8), „*a férfinak nő kell teljes egészében, a nőnek pedig / csak fasz kell / meg pénz és gecsi*” (127,1-3), „*a kulturában minden nő kurva, mennél öntudato- / sabb, annál inkább*” (138,7-8), az anyaság és a gyermekvállalás szentsége: „*ki mondta anyámnak, hogy szüljön meg / hogy dolgozzon értem*” (37,8-9), „*mért verik a gyerekeket / én az enyémmek kite- / kerném a nyakát / úgy kell neki*” (25-10-26,2), „*a csecsemőket a teherkocsi alá kell tenni / a terhes asszonyokat a teherautó alá*” (38,3-4). Alapvető szükségleteit is gyermeki daccal utasítja el: „*nem kell pénz se / semmi se kell*” (35,4-5), „*mindent azért is ingyen akarok*” (32,9), köztük a női nemet is: „*minden nő döggöljön meg*” (15,8), „*a nők fulladjanak meg*” (37,1), „*nem kell nő*” (39,7) vagy éppen a táplálkozást: „*nem eszek / nem fogok enni*” (29,10-11). Utóbbi magatartás nem új keletű a költőnél: elég, ha arra a Bécsből küldött levélre gondolunk, amit Osvát Ernőnek írt 1925. november 24-én: „Állom az éhségstrájkot a Társadalom ellen; rendületlenül; ma tizedik napja, hogy nem eszem. Az első négy napig igaz virtus volt, de most már nem érzek éhséget. És már meg is nyugodtam. Előbb radikális eszközzel, revolverrel akartam mindent elintézni, de az gyáva és én nem akarok gyáva lenni.”¹⁵ Hétköznapi feladatait, kötelességeit is megtagadja: „*nekem nem kell analízis*” (34,2), „*nem megyek analízisre*”

nyilvánul meg. (A destrukció és dekonstrukció heideggeri és derridai fogalmának részletes kifejtését lásd FEHÉR M. MIKLÓS: *Hermeneutika és applikáció – destrukció és dekonstrukció* című tanulmányában. = Irodalomtörténet, 2012/2. sz. 143-160.)

¹² TVERDOTA GYÖRGY: *József Attila szó-kultusza*. = Jelenkor, 1986/9. sz. 836.

¹³ SZABOLCSI MIKLÓS: *József Attila élete és pályája*. „Kemény a menny”. 1927-1930. Kész a leltár. 1930-1937. Kossuth Kiadó. Szekszárd. 2005. 901.

¹⁴ VALACHI ANNA: *A névvarázstól a pszichoanalízisig*. József Attila, Sigmund Freud és Róheim Géza. In. TESTET ÖLTÖTT ÉRV. *Az értekező József Attila*. Balassi Kiadó. Bp. 2003. 171.

¹⁵ JÓZSEF ATTILA VÁLOGATOTT LEVELEZÉSE. (Sajtó alá rendezte: Fehér Erzsébet.) Akadémiai. Bp. 1976. 87.

(39,9), „nem irok verset” (39,5), „nem megyek haza / nem megyek a szerkesztőségbe” (40,11-12). A folyamatos anyagi gondokkal küszködő költő a pénz mint értékmérő ellen szintúgy felszólal: „nem kell pénz se” (35,4), „nem kell pénz” (39,6), s rávilágít a tisztesség és az erkölcs anomáliáira is: „az igaz, hogy önmagát nem csaphatja be az em- / ber, de becsaphat másokat / saját magával nem baszhat ki, de kibaszhat mással / saját magát nem baszhatja meg, de megbaszhat / mást” (125,8-126,3), „nyugodj meg, a gyógyulás abból áll, hogy rájön / az ember, hogy becsapják” (164,6-7). A racionális ész megismerésben betöltött szerepének mindenhatóságát sem kevésbé bírálja: „az ész tehát nem arra való, hogy »irányítsa« az em- / bert [...] hanem arra való az ész, hogy a külvilágot önmagával együtt tudomásul / vegye” (148,6-149,5). Ezzel összefüggésben az igazság abszolútumába vetett hite is megkérdőjeleződik, azáltal, hogy rámutat annak relativizmusára: „nincs igazság / mit értsz igazság alatt / nincs igazság még ez sem az” (24,1-3). Végül Isten létezését is kétségbe vonja: „olyan rossz, hogy nincs / isten” (65,9-66,1), ám a szöveg egyéb helyein Istenhez mégis a fohász hangján szól: „jaj istenem mit csináltam” (9,2), „édes jó istenem segíts meg” (41,10), „mit tegyek istenem” (56,5), „édes istenem segíts meg” (150, 5). Életrajzi emlékekhez szintén kapcsolja Isten nevét, de következetesen kisbetűvel írja: „miért verték meg őket, istenem” (58,2), „sietni kellett volna, de istenem mért siettem volna” (68,3), „istenem, látod, olyan csöndes voltam Monoron” (65,8), „mond Uram Jézus és döggölj” (27,11).¹⁶

József Attila tehát az emberi szféra azon attribútumaival szemben lép fel, melyeket léthazugságoknak tart, s amelyek egzisztenciális kiteljesedését személyes és szociális síkon akadályozták. A hamis, képmutató értékrenddel szembeni kiállás azért is figyelemre méltó attitűd, mert „az erkölcsi relativitás problémája igen aktuális kérdés mind az antropológusok, mind a filozófusok között.”¹⁷ Mégsem tekinthető azonban ez a magatartás alapvetően negatívnak, sőt! A költő tudatosan és következetesen alkalmazta szubverzív és valóságmegfordító szándékát a *Szabad-ötletek*ben, melyet többé-kevésbé költészetére is igyekezett kiterjeszteni.¹⁸ Az 1936 májusában született textusban azonban sajátos módon „visszalép a szokásos vers, a normál beszéd, a logikus cselekvések grammatikus rendjétől, és azt a kimondhatatlant kutatja, amelyre szokásosan rendjeinket, logikánkat, esztétikánkat és etikánkat építjük.”¹⁹

Ha elfogadjuk, hogy a *Szabad-ötletek* megszületését elsősorban a Gyömrői Edit ellen irányuló hisztérikus dac (és indulatátvitel) motiválta, akkor kiváltképp nem hagyható figyelmen kívül, hogy a negáció aktusa a szöveg egészét áthatja. Meglepő lehet viszont a rengeteg tagadószó használata mellett az ürülék, a testi váladékok, a szexus anomáliáinak gyakori felemlgetése, ami tudatos tabudöntési szándékra vall, s amit tovább erősít a sok-sok agresszív és pejoratív kifejezés ismétlése, melyet a szöveg szerzője az átokformulákhoz hasonló módon – részben önmaga, részben analitikusa ellenében – koherensen alkalmaz (pl. „döggölj meg”, „kitaposom a beledet”, „meg fogom ölni” stb.). Következetes dekonstruktív poétikai magatar-

¹⁶ Utóbbi kapcsán említjük, hogy József Jolán szerint anyjuk este elalvás előtt mondta: „Mondd: uramisten, – és döggölj.” (In. JÓZSEF JOLÁN: *József Attila élete*. Bp. 1940. 125.)

¹⁷ EDMUND LEACH: *Szociálanropológia*. Osiris. Bp. 1996. 82.

¹⁸ E helyen elég, ha egy pillantást vetünk egyik 1937-es versére (*Tudod, hogy nincs bocsánat*), melynek egy részletében az eredeti „Az emberiséget...vesd meg” változatot „Az emberiséget...ne vesd meg” formában véglegesítette, de Ignatus Pál szerint ezt a variációt is ki akarta javítani, mégpedig erre: „s ezt az emberiséget, hisz ember vagy, szeresd meg.”

¹⁹ BÓKAY ANTAL: *Testpoétika – egy eltévedt kísérlet*. (A Szabad-ötletek jegyzéke.) In. Uő: *József Attila poétikái*. Gondolat. Bp. 2004. 207.

tásra utal a költő hozzáállása a Gyömrői-féle analízishez, s az önterápiás szándék (a tárgyilagosság és az intellektualizmus révén) fura módon olyan sajátos szövegalkotási módszerrel párosul, ami az *értelem-ártalom* dichotómiájában (143,8-144,3) nyíltan is megmutatkozik. Gondoljunk csak a szövegkorpusz azon aspektusára, melyet az a (gyermeki dachoz hasonló) magatartás határoz meg, hogy mit nem fog „azért se” csinálni, s érdemes felfigyelni arra is, hogy a megtagadott tevékenységek helyett majdnem minden alkalommal valamely másik, ám deviáns cselekvést jelöl meg alternatívaként.

A költő szubverzív szándékára utalnak a „szétverni a világot” (6,8) és az „én egyedül nem tudom fölforgatni a világot” (46,6) sorok, majd a második ülés során nyíltan megvallja, hogy „meg kell tanulni (tagadni: <ezt> akartam irni) ha- / zudni és titkolódzni, amikor alulkerülök és / őszintének lenni, amikor én vagyok felül” (129,4-6). Véleményünk szerint azonban e megnyilatkozások nem kizárólag a költő (ön)analízishez való viszonyát reprezentálják, hanem a szelf önreflexív pozicionálása mellett rámutatnak az én és a világ viszonyának tisztázási szándékára, illetve egy új poétikai magatartásforma kialakításának igényére is. A textus egészét átható káromlássorozat ugyanis nem kizárólag a *Szabad-ötletekre* jellemző. Beney Zsuzsa véleménye szerint például a „Gyömrői Edithez írott versek agresszivitása hisztériás jellegű, mindvégig a negatív érzésekbe, gyűlöletbe, a pusztítás vágyába lovalja bele alkotóját. Nincs közöttük egyetlen egy sem, amely a szerelem boldogságának legalább illúziójáról, vágyképéről, vagy a nő iránti gyengédség vágyáról beszélne.”²⁰ N. Horváth Béla is felhívja rá a figyelmet, hogy „egy sajátos népdaltípus nyomaira bukkanhatunk a Gyömrői-versek között. Az átokdal az ősi hiedelmekből táplálkozva a kimondott szó erejével megkísérli megrontani a gyűlölt személyt. Persze a gyűlöletet nem ritkán a viszonzatlan szerelem vagy az elhagyatás motiválja.”²¹ E gondolatmenetet erősíti, hogy épp az analitikusnő kapcsán állapítja meg, hogy „én neki szar vagyok” (115,1), illetve nem sokkal később arra sarkallja magát, hogy lépjen túl az analízis keretein és kitörölje magából: „Gyömrőit ejtsd ki úgy a szivedből, mint a seg- / gedből a szart” (153,5-6).

Míg Freud és Lacan a tagadást az elfojtás megkerüléseként értelmezi, addig Friedrich Nietzsche az értékek átértékelésnek szükségességét hangsúlyozza. Éppen ezért nem teljesen indokolatlan feltételezni, hogy a költő az értékek relativizmusának felismeréséhez és újrateemtésének igényéhez e viszonylag korai olvasmányélményéből is nyerhetett indítást, mivel 1923-25-ös műveiben már fellelhető a filozófus olvasásának nyoma, kiváltképp a *Zarahustráé*, mely a húszas években több magyar fordításban forgott közkezen. József Attila leveleiből tudjuk, hogy volt Nietzsche-kötet Espersit János könyvtárában, valamint Saitos Gyula emlékezése szerint a költő 1923 nyarán szintén Nietzscht olvasott.²² Ő maga így számol be erről 1924. január 29-én kelt, Jolánnak címzett és Makóról írt levelében: „Dolgoztam sokat, tíz egynéhány jó verset és egy egyfelvonásos drámát írtam, többek között már félig elolvastam Nietzsche[!] *Zarahustráját* és mondom, mindenben ellentmondok neki, csak a felsőbbrendű ember jövetelében értek vele egyet.”²³ A memoár és a költő levele ugyan kronológiai eltérést mutat, azonban nem lehet nem észrevenni, hogy már az 1923-ra keletkezett *Ta-*

²⁰ BENEY ZSUZSA: *Legyen, hogy ne legyen.* József Attila és Gyömrői Edit. In. Uő.: *A gondolat metaforái.* Esszék József Attila költészetéről. Argumentum. Bp. 1999. 260.

²¹ N. HORVÁTH BÉLA: „Egy, ki márványból rak falut...” József Attila és a folklór. Babits Kiadó. 1992. 86.

²² SAITOS GYULA: *József Attila Makón.* Magvető. Bp. 1964. 199.

²³ JÓZSEF ATTILA VÁLOGATOTT LEVELEZÉSE. (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Erzsébet.) Akadémiai. Bp. 1976. 48.

nítások dikciói is egyértelműen a *Zarahustra* hatását mutatják, s a ciklus születéséről a költő Galamb Ödönnek írt, 1923. december 8-ra keltezett levelében is tudósít.²⁴ (E szerint tehát Saitos Gyula visszaemlékezése pontatlan.) Felvetésünk szerint ezért nem kizárt, hogy a *Szabad-ötletek* megírásához áttételesen a Nietzsche művei mögött rejlő alapattitúd is szolgáltatott motivációt, hiszen az énteremtés, az ember fölötti ember megvalósításának szándéka (Jolánnak írt levelében még csak ezzel értett egyet), s az ezt feltételező értékmegfordító magatartás a textusban szövegszervező tendenciaként van jelen. S mivel az értékek relativizmusának meghatározó szerep jut, nem lehet érdektelen számunkra Nietzsche említett művének első része és a *Szabad-ötletek* közötti tartalmi párhuzam hangsúlyozása. (Annál is inkább, mert József Attila gondolkodásában a morál központi helyet foglal el.) Csupán két példát kiemelve: „Csak az ember tőn értékeket a dolgokba, hogy magát fenntarthassa, – csak ő teremte értelmet a dolgoknak, emberi értelmet! Ennek okáért hívja magát »embernek«, vagyis: az értékelőnek. *Értékelni annyi, mint teremteni*: halljátok, ti teremtők! Értékelni: ez minden értékelt dolog értéke és klenódiума. Csak az értékelés adja meg az értéket: és értékelés nélkül a lét diója üres héj volna. Halljátok, ti teremtők! Az értékek változása – ez a teremtők változása. Mindig megsemmisít, a kinek sorsa, hogy teremtő legyen.”²⁵ „És kinek sorsa, hogy teremtő legyen jóban, gonoszban – olvassuk a *Zarahustra* egy későbbi helyén – valóban annak *előbb megsemmisítőnek kell lennie és értékeket kell széttörnie*. Im-ígyen a legfőbb gonosz hozzátartozik a legfőbb jóshoz, ez pedig a teremtő jószág. [kiemelések tőlem – M.G.]”²⁶ Mindemellett József Attila szövege számos olyan vonást is mutat, amely az egzisztencialista világnézettel rokonítja. Ilyen például a „*borzasztó, hogy az ember egyedül van / borzasztó, hogy van tudata csak ezért van egyedül*” (49,4-6) kijelentés. Érdekes azonban, hogy ennek nyomai a *Zarahust-rában* szintén megtalálhatók: „Meg tudod-e magadnak adni a te »gonosz«-odat és a te »jót«-dat, tudod-e akaratodat magad fölé szegezni törvényül? Tudsz-e magad bírója lenni és törvényed bosszúállója? *Borzasztó az egyedüllét a magad törvényének bírálójával és bosszúállójával*. Ezenképpen dobatic ki egy csillag az ürbe és az egyedüllét fagyos lehelletébe. Ma még a vakok miatt szenvedsz. Te Egy: ma még ép a bátorságod és épek a reményeid. Valamikor azonban magánosságod majd kimerít, valamikor büszkeséged majd megöregszik és bátorságod fogat fog csikorgatni. Valamikor jajgatni fogsz: »egyedül vagyok!«”²⁷ E mellett nem mellékes az a tény sem, hogy az új világ képzete – amint arra Szigeti Lajos Sándor is rámutatott – a költő életművében „1935-ben jelenik meg először, s lesz ettől kezdve egyre gyakoribb motívummá. Korábbi műveihez képest a motívum mindenképpen új, s mint ilyen: jelzi egy új gondolatrendszer kialakításának igényét.”²⁸ Ez a metafizikai alapállás – a világhiány kiterjedésével – életének utolsó két évében fokozatosan tetemesül a Semmi képzetévé, s válik kései költészetének

²⁴ Uo. 42-44.

²⁵ FRIEDRICH NIETZSCHE: *Im-ígyen szóla Zarahustra*. (Ford.: Dr. Wildner Ödön.) Társadalomtudományi Könyvtár. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. Bp. 1908. (Hasonmás kiadása a Göncöl Kiadónál jelent meg.) 77.

²⁶ Uo. 157-158.

²⁷ Uo. 83.

²⁸ SZIGETI LAJOS SÁNDOR: *A „Szabad ötletek jegyzéke” és a kései versek*. (József Attila költészetének néhány motívumához.) Acta Universitatis Szegediensis. Szeged. 1978. (Irodalomtörténeti Közlemények 128.) 168.

meghatározójává.²⁹ Mindazonáltal 1936 májusában a költő még komolyan bízott abban, hogy képes lesz testileg-lelkileg rendbe hozni magát, amihez (a hiány teremtő erején túl) a destruktív ösztönt használta fel eleven hajtóerőként.

Bókay Antal 2005-ben megjelent József Attila-tanulmányában kitér arra, hogy Julia Kristeva szerint az (irodalmi) szöveg szimbolikus koherenciája mögött létezik egy láthatatlan és nehezen érzékelhető ősbibb mechanizmus is, ami a szóval, fogalommal kifejezhető megbontja, szétrombolja, megtagadja.³⁰ Ebben az értelemben a tagadás hozadéka, hogy megnyitja a személyesnek azon rétegét, amely egyrészt az ősi, prefogalmi teljességhez kapcsolódik, másrészt viszont (a halálösztön romboló természete révén) egy archaikusabb létezési szintre vet vissza, s az ismétlődésen, a ritmuson keresztül az organikus és anorganikus felé vezet. Ez tehát egy olyan szelf-réteg, amely nem rendelkezik még a fogalmi kifejezhetőség apparátusával, de állandó figurativitással és az ismétlés folyamatos, elkerülhetetlen jellemzőjével bír. A szelfnek erre az alapvetően destruktív szemiotikai rétegre viszont „ráépíthetők kapcsolatok a világgal, a másik emberrel, amellyel kiépíthető (aztán le is rombolható) egy szimbolikus konstrukció, egy reagálási mód, egy adott élethelyzet megoldási modellje.”³¹ Ennek nyomán különösképp nagy jelentőséggel bír, hogy József Attila költészetében több, egymástól nem függetleníthető alkotói korszak különíthető el, vagyis – amint Füzi László írja – „a világgal, költészettel és az énnel kapcsolatos képzeteit is állandó mozgás és átalakulás jellemzi.”³² Első korszakának összegző verse az 1925-ös keltezésű *Tiszta szívvel*, mely számos tekintetben hasonlóságot mutat a *Szabad-ötletek jegyzékével*. Melyek ezek a hasonlóságok? Először is, „a versben megjelenő szelf – látszólag paradox módon – a sorozatos tagadásokból épül fel, a tagadás szavai kiemelkedő gyakoriságúak, a verskezdő »nincsen« után az egymást követő kopogó, ritmikusan ismétlődő »se-se« sorozat elkerülhetetlenül magára vonja figyelmünket. És negatív, tagadásos tartalmú a szavak jelentős része akkor is, amikor állít, cselekszik valamit, az »ölök«, »betörök«, »elfognak«, »felkötnék« mind a pusztítás, a rombolás, azaz a tagadás szavai.”³³ A költő tagadás formájában panaszolja a hiányt, pontosabban a meglévő és fennálló értékeket először hiányolja, majd megtagadja. Erre utal a 9 „se” tagadószó, az egyetlen tagadó („nincsen”), s az egy tagadott ige („nem eszek”) következetes alkalmazása, továbbá „nyolc főneve [...] olyan fogalmak nevei, amely minden teljesnek tartott emberi élet szükséges, szinten nélkülözhetetlen kellékei.”³⁴ Így végső soron a *Tiszta szívvel* is alapvetően a hiány teremtő erejére épül, melyet sajátos módon a tagadás aktusa vezet be. „Összefoglaló, útjelző, addigi pályáját lezáró vers – olvassuk Szabolcsi Miklós elemzésében –, ami egyben új utakat nyit

²⁹ Vö. Camus megállapításával, aki szerint „a metafizikai lázadással az ember sorsa és az egész teremtés ellen fordul. [...] A metafizikai lázadó a széttöredezett világ fölé magasodik, hogy egységét követelje. A benne meglévő igazság elvét állítja szembe az igazságtalanság elvével, melyet a világban lát.” (Idézi: TORNAI JÓZSEF: *József Attila, a metafizikai lázadó*. = http://franka-egom.ofm.hu/irattar/irasok_gondolatok/konyvismertetesek/konyvek_12/jozsef:attila_tanulmanyok/ujanyagok/69_tornai_jozsef.htm)

³⁰ Bővebben lásd: BÓKAY ANTAL: *A késő-modern én konstrukciója* (Egy új költői stratégia megalapozása József Attilánál). = *Tiszatáj*, 2005/4. sz. 65.

³¹ Uo.

³² FÜZI LÁSZLÓ: *A Semmi közelében*. Három magatartás. József Attila, Németh László és Márai Sándor gondolkodói alkatáról. Kalligram. Pozsony. 2003. 49.

³³ BÓKAY ANTAL: i.m. 56-57.

³⁴ BORI IMRE: „*A semmi ágán.*” = *Híd*, 1962/12. sz. 117.

meg, új értékek keresésére sarkallja a költőt, formai téren pedig a népdal és a népballada lehetőségének kihasználása. Lázadás, de az érték őrzésének vágya – kollektivizálja és hagyományhoz kapcsolja indulatait, érzéseit, ezáltal a vers ereje megsokszorozódik. 1925 után is jellemző marad József Attilára, hogy formai-gondolati csúcseit eléri, összegzi, majd megtagadja, felbontja és új utakra indul.³⁵ Ami az összefüggést még érdekesebbé teszi, hogy a *Szabad-ötletek*ben aligha véletlenül bukkan fel a *Tiszta szívvel* több részletének parafrázisa: „betörő leszek / tolvaj leszek / rablógyilkos leszek” (29,6-8). S mintha a vers „elfognak és felkötnek” sora köszönné vissza az „én gyilkos leszek / fölakasztanak” (46,1-2) megállapításban is. Ebből az egyetlen példából szintén látható, hogy a szubverzív szándék a szelf destruktív szemiotikai rétegének működése révén koherens jelképrendszert alkot a szövegben, de előzményeit a teljes életmű tükrében szükséges vizsgálnunk. S ez az egyik lehetséges magyarázata annak is, hogy a *Szabad-ötletek* számos tartalmi-nyelvi sajátossága, poétikai megoldása miért tűnik fel az 1936 májusa után született költeményekben.³⁶

Foucault szerint a szexuális eltévnyedés (pl. a szodómia, a homoszexualitás), illetve a szexus anomáliái a nemiség kulturális elfojtásából, annak túlzott szabályozásából fakadnak, mivel „a marginális nemi szokások üldözése azzal a következménnyel járt, hogy [...] felébred az érdeklődés a perverziók iránt.”³⁷ A költő sem véletlenül írja, hogy „pina, picca, fasz, segg, baszni, gecizni, kiverni – / mindezt / – nyalni – a lehető legtermésze- / tesebb képpel el lehet mondani olyanok társaságában, / akik nem tehetnek ellene semmit” (130,10-131,3). Ebben az összefüggésben az exhibicionizmus attitűdje is más megvilágításba kerül. Finomabb formában az önkítárulkozás és a titkolózás kettősségében jelenik meg: „azt szeretik, akinek mutatatom magamat / és nem engemet” (80,9-81,2), illetve annak megállapításaként, hogy a szerző tisztában van vele, hogy szövege szemben áll a tradicionális és legitim erkölcsi normákkal: „hiszen ha mindezt odaadnám egy hozzám / hasonló koru fiatalembernek, nemhogy baráttra / tennék szert, hanem inkább abba lenné az az / örömet, hogy köznevetség tárgyává tenne” (128,9-129,3). Majd az önazonosság-tudat nárcisztikus jelképeként tűnik elő a „milyen szép erekcióm volt akkor, mikor a fiuknak / mutattam / milyen nagy, milyen kemény, milyen erős” (103,1-3) kijelentésben, de a háttérben itt is egyértelműen az egzisztenciális léthelyzet tisztázási kísérletét érhetjük tetten. Hasonló a helyzet a talmudi eredetű szállóige travesztált változatában is – „mutasd a faszod s én megmondom ki vagy” (13,8) –, ami hangzásában és jelentésében összejátszik a közismert „madarat tolláról, embert barátjáról” szólással. Az 1926 áprilisában írt (*Anyám meghalt...*) című szabadversében a költő még a következőképpen ír: „Anyám meghalt, most nem tudom, hogy viselkedjem vele / szemben. Megfoltozhatná kabátomat, megnézné milyen szép vagyok / meztelenül, / Még soha senkise látott meztelenül!” (Utóbbi kijelentésének azonban – a költői attitűdből kifolyólag – nem véletlenül mond ellent a *Szabad-ötletek*ben: „Kesztnerné előtt reggel kitakaróztam az ágyban, / hogy lásson” (93,1-2). Tehát vagy a versben vagy a szövegben tagadja le a valós történéseket, hiszen tudjuk, hogy

³⁵ JÓZSEF ATTILA-VERSEK ELEMZÉSE. (Szerk. Szabolcsi Miklós.) Tankönyvkiadó. Bp. 1980. 30.

³⁶ Csupán két példát említve: az 1936. október 23-án kelt *...Aki szeretni gyáva vagy* című versében így ír a költő: „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy, [...] fordított ringyó, ki a kötelesség / aranyát gyűjtöd élő nap alatt: / a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék, / én nem tehetem; elpusztítalak.” Szintúgy erre az időszakra datálható a *Nagyon fáj*, melynek utolsó két strófája így szól: „Hallja, míg él. / Azt tagadta meg, amit ér. / Elvonta puszta kénye végett / kívül-belől / menekülő élő elől / a legutolsó menedéket.”

³⁷ MICHEL FOUCAULT: *A szexualitás története I.* (A tudás akarása.) Atlantisz. Bp. 1996. 46.

1923 folyamán Kesztner Zoltánnál Makón többször is lakott a költő.) Feltűnő, hogy a fallikus-narcisztikus utalások, továbbá az orális erotika (ide sorolhatók az önkasztrálásról szóló fantazmák is) József Attila szövegében valamiképpen és valamivel szinte mindig konfrontálódva vannak jelen, s katalizálják a szelf destruktív rétegét. Példa erre, hogy amikor önmaga kasztrálásán gondolkodik, akkor tulajdonképpen saját maszkulin feminitásából kiindulva a természetéből kifordult, hazug női attribútum ellen lép fel: „sokszor gondoltam arra, hogy kiherélem magam/ – most úgy érzem, megtenném, de tudom, / hogy inkább megőrülnék / a szultán háremében az eunuch” (107,4-7). A női nemmel kapcsolatos tehetetlenségi érzés indukálja a homoerotikus képzelgések zömét is, ami a társadalomban jelen lévő implicit homofóbia (és általában a prudéria) ellenében valósul meg: „a bujakórt is el kell titkolni” (81,3).³⁸

Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András szerint, akiknek szimbiotikus deficitjük van, s az eredeti anya-gyerek kapcsolatuk súlyosan sérült (vagyis archaikus én-betegek), hajlamosak a preödipális agresszióra. Mint írják: „A szimbiotikus deficit ezeket a személyeket visszarántja az anyával való genitális fúzió szintjére, s az anyával való egyesülés vágya súlyos dezintegrációba kergetheti az ilyen betegeket.”³⁹ Bár az evés aktusa a halott anyával való érintkezés egyik sajátos, archaikus formulájaként tűnik fel, ám a poétikai mintát József Attila néprajzi, etnográfiai és pszichoanalitikai műveltségében, valamint nyelvészeti munkájában kell keresnünk.⁴⁰ Annál is inkább, mivel a költő művészetfilozófiájának etnolingvisztikai rétege három tudomány kereszteződési pontján fogalmazódott meg: „ott, ahol a XIX. század végi és a XX. század eleji néprajz (Tylor, Mauss, Lévy Bruhl, a *Totem és tabu* író Freud stb.) a crocei filozófiából kiinduló nyelvészeti idealista iskola s az intuicionista költészetből cselet fedik egymást.”⁴¹ Ily módon a pszichoanalízisben jártas költő a szexuális insufficiencia, az orgazmusnehézségek, a péniszre vonatkozó fantazmák, a homoerotika és a koitusz megannyi felemlegetésével – néhány kivételtől eltekintve – nem csupán életrajzi-biológiai leírást kíván adni s nem kizárólag szexuális képzetait rögzíti le, hanem olyan atavisztikus víziókat vázol föl, melyeknek eredete a mágikus-mitologikus gondolkodásban gyökerezik. De „vajon áthidalható-e a szakadék, amely századunk húszas-harmincas évtizedeinek magyar költője és az ősök kezdetleges embere névvel kapcsolatos magatartását elválasztja? – teszi fel a kérdést Tverdota György. A kérdés nem úgy vetődik fel, hogy létezik-e eleven és közvetlen érintkezés a mágikus-mitikus világfelfogás és a ma között, hiszen [...] vannak olyan jelenségek – mint például a babonák, átokformulák és a nyelvi tabu megsértését kinyilvánító trágárságok –, amelyek lát-

³⁸ A szexus anomáliáinak és jelképeinek tüzetesebb tárgyalása kapcsán szólunk kell az onanizálás szerepéről a textusban, ami legtöbbször a testi váladékok (ezen belül az ondó) emlegetésével együtt fordul elő. Az első szexuális élménnyel kapcsolatban említi először: „*onanizálni kezdtem, aztán betetem és úgy sült el*” (95,5-6), majd az ürülékkel és a spermával közösen szól róla az „*én ezzel is úgy bántam mint a szarral – nem tudtam visszatartani magam az onániától*” (104,5-105,1). Végül láten-sen szerepel az önkielégítés a „*mikor elsült a konyhában*” (103,3) sorban is, ahol az exhibicionizmus-sal párosul.

³⁹ BÓKAY ANTAL–JÁDI FERENC–STARK ANDRÁS: „*Köztetek lettem én bolond...*” Magvető. Bp. 1982. 200.

⁴⁰ Vö. „A melanéziaiak körében erősen élt a manaképzet, amely rendkívüli életerőt és potenciát tulajdonított embereknek, állatoknak és tárgyakkal. Azt tartották, hogy ilyen erővel rendelkeztek az ősök, ezen a képzeten alapult az ősökkel való érintkezés mágikus gyakorlata.” (In. SZ. A. TOKAREV [főszerk.]: *Mitológiai Enciklopédia*. I. kötet. Gondolat. Bp. 1988. 350.)

⁴¹ TVERDOTA GYÖRGY: *József Attila finnugor ihlete*. = It. 1986/1. sz. 80.

ványosan bizonyítják a modern ember atavisztikus befolyásoltságát.”⁴² Arról nem is szólva, hogy az archaikus, egzotikus és primitív kultúrák, a folklór és az ősi népi tradíciók termékenyítő hatással voltak a modern irodalomra és a művészet más irányzataira. Noha a népművészet archaikus eredete már Rousseau-nál és Herdernél a művészi ideál szintjére emelkedett, de a korai romantika újra felfedezte az egzotikus kultúrák, az Európán kívüli civilizációk ösztönző hatását, mely ihlető szerep azután az avantgárd mozgalmak értékrendjében tovább növekedett. „Az afrikai, ausztráliai, óceániai és prekolumbiánus művészet, a néger és indián szobrok, a gyermekrajzok, az infantilizmus, a naivizmus, a primitivizmus ekkor lettek a modern európai törekvések forrásaivá.”⁴³ Természetes ezért – írja Pomogáts Béla –, hogy „az ősi és primitív művészet az avantgárd általánosabb jelrendszeréhez igazodott, a népművészet és a népköltészet formái, hagyományai modern művészi élményekkel és üzenetekkel teltek meg a felhasználás során.”⁴⁴ Ehhez járult még, hogy a nemzeti hagyományt, valamint a nemzeti jelleget kereső költői érdeklődés indokoltá tette a pogány- és honfoglalás kori mondák, motívumok használatát. Így áttételesen az ősi, természetközpontú mágikus-mitikus világképből eredő jelenségek állhatnak a *Szabad-ötletek* olyan megdöbbentő sorai mögött is, mint például „[a nő] a pinájával megeszi az embert, a faszán kezdi / szétmorzsolja / a faszán kezdi / a combjaival összefogja” (13,2-4); a „mikor elsül az ember farka, olyan, mintha leha- / rapták volna” (51,7-8), illetve a „kinyaltam anyám picáját, de / nem mertem a faszomat a szájába tenni / nehogy leharapja” (110,4-6). Ezt támasztja alá, hogy „a száj gyakran helyettesíti a vaginát, ezért nevezi »ajkak«-nak bizonyos részeit a köznyelv, a száj viszont mint a lélegzet (lélek) és a szó »szülője« az anyaméh felső nyílásaként kap jelképes értelmet. Negatív aspektusában a vagina fogakkal teli emberevő száj (lat. *vagina dentata*) a hymenhez, menseszhez és terhességhez fűződő kasztrációs félelem jeleként. Indián mitológiákban pl. a *Rettentő Anya* vaginája fogakkal teli emberevő száj húsfaló halszörny. A fölfalás egyszerre jelent halált és fogantatást. Archaikus kozmológiákban a legfőbb női princípium, a Nagy Istenanya (égi képmása a Tejút, méhe a Föld) napról napra, évről évre fölfalja, majd újra szüli égitestgyermekait (cet). Ez a szüzi fogantatás képzetének gyökere. Az istenanya vagináját testesítik meg a Tejút hasadéka, a Föld nyílásai (barlang). [...] Jelképi gazdagságáról a népköltészet szerelmi szimbolikája is árulkodik”.⁴⁵ Ismeretes továbbá, hogy a szexuális aktusban létrejövő „misztikus vagy esztétikai elragadtatásban az én az óceán-érzésben oldódik fel. Az orgazmust jelentő francia kifejezés egyike: *la petite mort*, kis halál; ha a szenvedély vak, az igaz szerelem elhomályosítja a látást; [...] voltaképpen menekülés az én elől. Az önmeghaladás mindig egyfajta alárendelődést jelent; a meghozott áldozat mennyisége és minősége az elvezető csatorna természetétől és az átszellemültség fokától függ.”⁴⁶ Nem kevésbé figyelemre méltó ebben a kontextusban, hogy az állatvilágban egyes rovarfajok (pl. az imádkozó sáska és a fekete özvegy) nőtényei párzás után vagy közben egyszerűen felfalják, lemészárolják párjukat. Így már kevésbé meglepő, hogy az orális-genitális felfalás ősi motívuma, illetve „az elnyeletés jelképrendszere és rítusa mind a beavatásokban, mind a hősmundákban és halálmitológiákban nagy szerepet

⁴² TVERDOTA GYÖRGY: *József Attila nyelvszemlélete I.* A névvarázstól a költői névhasználatig. = ITK. 1985/3. szám 287.

⁴³ POMOGÁTS BÉLA: *A tárgyias költészettől a mitologizmusig.* Akadémiai. Bp. 1981. 74-75.

⁴⁴ Uo. 77.

⁴⁵ HOPPÁL MIHÁLY-JANKOVICS MARCELL-NAGY ANDRÁS-SZEMADÁM GYÖRGY: *Jelképtár.* Helikon, 1997. 240-241.

⁴⁶ ARTHUR KOESTLER: *Szellem a gépben.* Európa. Bp. 2000. 319-320.

játszik. A testüregbe történő visszatérés jelképrendszerének mindig kozmológiai értelme van.⁴⁷ E mellett a költő közvetlen példát is látott a parnasszistáktól, valamint Adytól a szerelem és az agresszió ambivalens kapcsolatára. S az a tény sem mellőzendő, hogy a szókészlet egészére kiterjesztett névvarázs által megvalósított verbális kéjelgés – a tabudöntési szándékkal egyetemben – a szövegben „az emberi kiszolgáltatottság és a szeretetéttség elleni küzdelemként jelenik meg.”⁴⁸

Hiba lenne tehát a *Szabad-ötletek* fentebb idézett sorait kizárólag a pszichoanalitikus narratíva felől értelmezni, hiszen a lejegyzésükhöz a költő több más, filológiai is igazolható mintára bukkanhatott. Az 1930-as években ismerte meg a fiatal Róheim Géza *A varázserő fogalmának eredete* című korai művét, aki – freudista fordulata előtt – a preanimizmus híve volt, valamint tanulmányozta az etnológus *Magyar néphit és népszokások*, illetve *A csurunga népe* című munkáit. Többek között így válhatott lehetségessé, hogy nyelvészeti kitalálásával párhuzamosan (és a *Totem és tabu* író Freud tanulmányozásával egyetemben) az archaikus ember táplálkozási és nemi szokásainak ismerete is beépült gondolkodásába, majd 1936 májusára a *Szabad-ötletek* vizsgált jelképrendszerének háttérében potenciális hatóerővé alakult. Róheim Géza munkásságának hatását mutatja a Tollban 1930. január 10-én megjelent *Babits-pamflet* is, amelyben utal rá, hogy a költő „felidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyü népekről szóló tudomány műszavával élve tondi-ját s ez sikerül is annak, akinek mana-ja, vagyis varázsereje van.”⁴⁹ Róheim könyvének előbb, már 1928-ban megjelent Szimonidesz Lajos *A világ vallásai* című könyve, amelyben a szerző szintén kitér a tondi fogalmára az indonéziai batakok vizsgálata kapcsán: „van az emberben egy máshonnan származó erő, amely az ember testét éppúgy áthatja a fejétől a lábujj-hegyéig, mint az élet – ez a felsőbb erő, ez a lélek, a tondi.”⁵⁰ Szép számmal találunk azonban arra is példát, hogy a férfi szeretné fölfalni, kvázi-magáévá tenni a nőt. Ennek alapja, hogy a nőt magába építő, elnyelni szándékozó agresszív férfi-konceptió kannibalisztikus indulatokkal párosul, s megfigyelhető számos olyan archaikus kultúrában, ahol a szexuálisan kívánatos személyt elfogyaszthatónak, enniavalónak ítélik meg. „Módfelett különös megfigyelni – írja Róheim Géza –, hogy mekkora jelentősége van a szomáliknál az evésnek mint a közönség bevezető aktusának. [...] Hiszen tudjuk, hogy a legmélyebb szadista vonás a fogak első megjelenésével függ össze, és szexuális célja az, hogy megegye a partnert. Ennél a népnél pedig, amelynél a férfinak a nőhöz fűződő viszonyát olyan erőteljesen befolyásolja a szadizmus, láthatjuk, hogy számukra a nemi aktus legfontosabb bevezetése a kiadós étkezés, azaz szimbolikusan: a nő felfalása.”⁵¹ József Attila szintén lejegyzte: „valakit föl kellene falni / szájba venni és rágni” (50,2-3). A *Kései sirató*ban szintén az evés aktusával kísérli meg a Mamát az életbe visszahívni: „Ettelek volna

⁴⁷ MIRCEA ELIADE: *A szent és a profán*. Európa. Bp. 1996. 185.

⁴⁸ LENGYEL ANDRÁS: i.m. 857. Vö. „én a cselekvésszerű motorikus levezetést / tudtam bele e szavakba s azért nem használ- / tam őket, mert szavakkal nem elégülhet ki az / ember s azért nem elégítettek ki a cselekvések, / mert szavak nélkül sem / elégülhet ki az ember” (131,4-132,2).

⁴⁹ JÓZSEF ATTILA MŰVEI II. *Tanulmányok, cikkek, bírálatok*. (Magyar Remekírók) Szépirodalmi. Bp. 1977. 61.

⁵⁰ SZIMONIDESZ LAJOS: *A világ vallásai*. Könyvértékesítő Vállalat. 1985. 53. (Az eredeti 1928-ban jelent meg a Dante Könyvkiadónál.) Hogy József Attila ismerte-e ezt a munkát, azt nem feladatunk megvizsgálni, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a költő ténylegesen kapcsolatba kerülhetett a szerzővel (és így voltaképpen munkáival is), mégpedig a *Századvég* társadalomtudományi szakfolyóirat berkein belül.

⁵¹ RÓHEIM GÉZA: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Gondolat. Bp. 1984. 317-318.

meg!” A *Szabad-ötletekben* szublimálatlanul ki is mondja, hogy „*a mamát is megettem volna*” (70,8), hiszen „*a mama a gyermek számára nem anya, hanem / maga a nő*” (134,2-3).

Vegyük mindehhez hozzá, hogy József Attila 1931-ben gyomorbántalmái miatt pszichoanalízisbe került dr. Rapaport Samuhoz. A kezelésért részben úgy fizetett, hogy stilizálta orvosa *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvét, melynek egyes részeit bizonyíthatóan a költő írta. Egy ilyen, kétségkívül a költő által szerzett részletben hangsúlyozza a táplálkozás, az érzelmek és a nyelv közötti egyértelmű összefüggést: „Nyelvünkben, ha valamit tökéletesen akar érzelmileg kifejezni, evés köréből szedi szókincsét: a kedves gyerekek *ennivaló*; a kellemes dolog az ember *ínyére való*; más dolog *ízetlen*; az ember szótlánul *le nyel* valamit; valami után *csurog a nyála*; az embernek egy másik ember *gyomrában van*; *rágódik* valamin; a dolgot *megrágja*; *a fogát feni*, *hegyezi* rá; ha fenyeget, azt mondja: *megezeklek, bekaplak*; nem tudja az embert, a dolgot, a gondolatot *megemészteni*; ha csak ránéz, már *hány*; *émelyítő* história ez, mondja; *aztán: zaftos dolgokat akar odamondogatni*; *de a tréfa* ízetlené válik; a nők *gusztusosak*; modern esztétikusok *zamatot* keresnek a versben [kiemelések tőlem – M.G.]; – de hiszen régi esztétikai kategória az ízlés! Úgy látszik, hogy az ételek elnevezése is mélyreható kapcsolat az emberi lélek vágyai és a gyomor vágyai között, legalábbis ilyen tartalmat sejtünk a következő kifejezésekben: barátfüle, szerecsenyköntös, borsos copf, szűz sült, püspökfalat, női szeszély, habcsók.”⁵² Érdemes újra idézni Arthur Koestlert, aki – sokak mellett – arra is rámutatott, hogy „az evés aktusának van [...] egy másik arca is, amely a mágiával és a primitív vallásokkal kapcsolatos – úgy is lehetne fogalmazni, hogy valaminek az elfogyasztása által egyesülünk.”⁵³ Mindebből világosan látszik, hogy „az ember legszemélyesebb szükségleteivel arra a lényre van utalva, amelytől talán a legmélyebb metafizikai szakadék választja el, ez a legtisztább képe, sőt talán a döntően ható ősförmája annak a magánynak, amelynél fogva az ember végül is idegen nemcsak a világ dolgai, hanem a hozzá legközelebb állók között is.”⁵⁴ József Attila sem fogalmaz másképp: „*a férfinak nő kell teljes egészében*” (127,1), noha azzal is tisztában van, hogy „*talán fon- / tos lenne és nélkülözhetetlen, ha – ahogy szá- / már módra érezted eddig – volna teljes egyesü- / lés, ez azonban nincsen*” (155,2-5), talán csak akkor, „*ha én megkettőzhetném magam és nő is lehetnék*”. Árnnyalja a mondottakat, hogy a költő a koituszban beállt zavart a neurózis megnyilvánulásaként értelmezi, s a koituszt mint aktust pedig szociális cselekvésnek, társadalmi tevékenységnek fogja fel.⁵⁵

Mindent egybevetve megállapítható, hogy a nemi váladékok megbotránkoztatónak ható emlegetése, illetve a koitusz, a szexus devianciáinak kétségkívül meglepő és felkavaró összefüggései a szövegben olyan archaikus és atavisztikus jelképekként is értelmezhetők, melyek mögött végső soron *a szeretet mint abszolútum* hiányát kell feltételeznünk. A szeretet pedig – ha hihetünk Konrad Lorenz véleményének – a törzsfajlás során nem előzte meg az agresz-

⁵² JÓZSEF ATTILA ÖSSZES MŰVEI. IV. KÖTET. (Sajtó alá rendezte: Fehér Erzsébet, Szabolcsi Miklós.) *Novellák, önvallomások, műfordítások*. Pótlások az 1-3. kötetekhez. Akadémiai. Bp. 1967. 292-293. Ld. még: VALACHI ANNA: *Egy pszichoanalitikai orvos-beteg kapcsolat rekonstrukciója*. (Dr. Rapaport Samu és József Attila.) = ItK. 1987-1988/5-6. sz. 581-615. A táplálkozás, a szerelem, a szó általi önkifejezés, illetve a világ megismerésének metafizikai kapcsolatáról részletesebben: HAMVAS BÉLA: *A magyar Hüperion és más magyar vonatkozású esszék II*. Medio Kiadó. 212-213.

⁵³ ARTHUR KOESTLER: i.m. 294.

⁵⁴ GEORG SIMMEL: *A kacérság lélektana*. Atlantisz. Bp. 1996. 22.

⁵⁵ JÓZSEF ATTILA MŰVEI II. *Tanulmányok, cikkek, bírálatok*. (Magyar Remekírók) Szépirodalmi. Bp. 1977. 171.

szíót, s előbbi (az empátiával együtt) minőségi ugrás. Analogikus példával élve: ha az ember kicsinyítve magában hordozza a természet erőit és szubsztanciáit, akkor – dekonstruktív módon – fordított irányban lehetősége van rá, hogy végigjárja a teremtést, s önmagán túllépve kvázi-megváltsa önmagát.⁵⁶ Nem mellékes, hogy József Attila szövege is részben e szándékból íródott. Úgy véljük, hogy a korai József Attila-költeményekben is a szeretet kozmikus és istenalakú hiánya munkál, ami magyarázattal szolgál arra is, hogy a Mindenség rangjára emelt Nő metafizikai pozícióját miért cserélte fel a költő a Semmi képzetére élete utolsó hónapjaiban. (Ennek másik lehetséges oka, hogy ezen időszakban már egyedül az individuális Én széthullása által válhatott lehetségessé a fizikai léten túlmutató *unio mystica* profán ósképének realizációja.) Ebben az értelemben – a régi élet és költői magatartás felszámolásának újrateremtésének szándékán túl – ennek az egyesülésnek a megelőlegezése a szövegben a „*túl az ó potencián*” sor, hiszen a *Szabad-ötletek* rögzítése idején a Csárdáskirálynő travesztált sora utalás arra a nyelvi természetű mágiikus önteremtő rítusra is, amely a – szublimációs tannal összefüggésben – a szöveg alkotói koncepciójában is tetten érhető.⁵⁷ Külön tanulmányban mutatjuk meg azt a transz(re)gresszív költői attitűdöt, mely első ízben az 1920-as évek szerelmes verseinek szubverzív jelképhasználatában fedezhető fel, majd fokozatosan vezet az *Óda* szenvedélyes és érzéki metafizikai erotikáján át a *Jaj, majdnem...* című költeményig.⁵⁸ E helyen csupán arra szeretnénk volna felhívni a figyelmet, hogy azok a jelképek, melyek a *Szabad-ötletek*ben összefüggő és komplex rendszert alkotnak, végeredményben József Attila költészetének azon rétegeiből származnak, melyek gondolkodástörténeti és költői fejlődésének korai szakaszát is jellemzik, s az emberiség kollektív tudáskészletéből származó összetett szóképek által jutnak kifejezésre. E rétegek feltárása és vizsgálata tekintetében azonban még rengeteg feladat vár a kutatókra.

⁵⁶ „Nem éltem-e át már születésem előtt a fajok evolúcióját az amőbától, és huszonhárom és fél évemmel az egész emberiség történelmét?” – írja a költő Vágó Mártának egyik 1928-as levelében. (In. JÓZSEF ATTILA VÁLOGATOTT LEVELEZÉSE. (Sajtó alá rendezte: Fehér Erzsébet.) Akadémiai. Bp. 1976. 230-231.) – Haeckel *A teremtés természetrajza* (1868) című könyvében is utalt már rá, hogy az egyedfejlődés megismétli a törzsfajlódást.

⁵⁷ Itt jegyezzük meg, hogy a *potencia* Arisztotelész (és Aquinói Szent Tamás) ontológiájának központi jelentőségű fogalma, így a „*túl az ó potencián*” kifejezés ebben az értelemben nem más, mint áttételes utalás a költő egyéni és közösségi potenciális létére, vagyis arra a képességre, mely által a létező az önmeghaladás és a mássá válás képességével rendelkezik. (Vö. azzal, hogy a költő említi is a szövegben Aquinói Szent Tamás nevét). Ám e gondolat nem előzmény nélküli József Attilánál: az *Eszmélet* IV. versében olvasható „csak ami nincs annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, szét-hull darabokra” sorok eleddig jórészt Bergson filozófiája felől magyarázott kijelentései ismét magyarázhatók az ókori filozófus (és Pauler Ákos) nézeteivel, hiszen aligha véletlen, hogy az *aktus* és *potencia* kifejezések jelentős szerepet töltenek be az értekező József Attila írásaiban, többek között az *Irodalom és szocializmus* című összefoglaló értekezésében is. (Ld. TVERDOTA GYÖRGY: *Az ihlet tana*. = ItK. 1982/5-6. sz. 539-561.)

⁵⁸ Erről lásd: a szerző *Transz(re)gresszív motívumok József Attila szerelmi lírájában* című dolgozatát. = Comitatus, 2013/5. (= <http://comitatusfolyoirat.blogspot.hu/2013/05/muhel-gabor-transzregressziv-motivumok.html>) Rövidített változata megjelent: Tiszatáj Online, 2013/6. (= <http://tiszataj-online.hu/?p=33723>)